

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

ДЕНИЩИК Олексій Іванович

УДК 378.1:347.96:37.03 (043.3)

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ
МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Тернопіль – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Хмельницькому університеті управління та права, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, доцент
ГАЛУС Олександр Мар'янович,
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
проректор з наукової роботи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
ГРЯЗНОВ Ігор Олександрович,
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького,
начальник докторантури;

кандидат педагогічних наук
БУРДЕЙНА Людмила Іванівна,
Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського торговельно-економічного університету,
доцент кафедри економічної кібернетики та
інформаційних систем.

Захист відбудеться 26 січня 2011 р. о 14³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка за адресою: каб. 30 (зала засідань), вул. М. Кривоноса 2, м. Тернопіль, 46027.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. М. Кривоноса 2, м. Тернопіль, 46027.

Автореферат розіслано 24 грудня 2010 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. І. Янкович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційного дослідження. Нагальні проблеми розбудови правової української держави, соціальні та економічні перетворення, становлення судової гілки влади, вдосконалення правоохоронної системи зумовлюють необхідність у гуманізації та демократизації всіх сфер суспільного життя, подоланні правового нігілізму та моральної кризи, активному протистоянні масовим проявам хабарництва й корупції. Конституцією України проголошується, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження й забезпечення прав і свобод – головним обов'язком держави. У цих умовах зростає соціальне значення юриспруденції та юридичної професії, особливостями якої є її державний характер, правова регламентація діяльності, високоінтелектуальний творчий характер праці, процесуальна самостійність та персональна відповідальність фахівців.

Високий рівень моральної культури та морально-вольових якостей особливо необхідний юристам, оскільки ігнорування ними правових цінностей та норм моралі призводить до порушень законності, зловживання владою і службовим становищем, всюдозволеності, несправедливості та суб'єктивізму. Моральна культура юриста є основним бар'єром на шляху деформації його моральної та правової свідомості. Саме тому вивчення майбутніми правниками етичних проблем своєї професії, знання та дотримання ними моральних норм і принципів у процесі виконання службових обов'язків стає необхідною умовою формування професіонала-юриста XXI століття з належним рівнем моральної культури.

Над фундаментальними проблемами духовного розвитку особистості плідно працювали видатні мислителі: Аристотель, Цицерон, Гіппократ, Квінтіліан, Юстиніан, В. Вернадський, Л. Виготський, Г. Гегель, І. Кант, Л. Кольберг, Я. Корчак, А. Макаренко, А. Маслоу, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський.

Науково-теоретичні засади формування особистості, її загальної і, зокрема, моральної культури розроблялися у працях К. Байші, І. Беха, Л. Бурдейної, Г. Васяновича, І. Грязнова, В. Діуліної, І. Зязюна, В. Лозового, С. Крука, В. Плахтій, О. Пометун, О. Савченко, О. Сухомлинської, Л. Хоружої.

Питанням етики, моралі та моральності в юридичній діяльності присвятили дослідження І. Бенедик, В. Горшенев, Г. Гребеньков, А. Коні, О. Кобліков, А. Мороховська, О. Скакун, С. Сливка, Н. Таварткіладзе та ін.

Водночас питання формування моральної культури майбутніх фахівців у галузі права поки що не відображені в спеціальних психолого-педагогічних працях. Випадають з поля зору науковців дослідження педагогічних умов та технологій процесу формування моральної культури. Залишається невирішеним завдання щодо осмислення ролі загальнолюдської культури у вихованні

особистості студента. Недостатня увага до означеної проблеми на теоретичному рівні ускладнює пошук практичних шляхів розвитку цього педагогічного утворення.

Науково-педагогічними працівниками в процесі морального виховання студентської молоді мало використовується накопичений як вітчизняний, так і зарубіжний досвід формування гармонійно розвиненої особистості, психолого-педагогічні знання про її інтелектуальний, моральний, духовний, естетичний і фізичний розвиток. Потребує поліпшення в аспекті розвитку моральності діяльність органів студентського самоврядування. Недосконалою є методика забезпечення процесу формування особистості майбутніх юристів та неузгоджені зміст, форми і методи цього процесу; в організації етичної освіти домінують просвітницькі форми.

Необхідно також подолати наявні суттєві суперечності, які виявлені в процесі вивчення проблеми, зокрема, між:

- вимогами законодавчих та нормативно-правових актів України, рекомендаціями міжнародно-правових документів щодо гуманізації навчально-виховного процесу і недостатньою готовністю науково-педагогічних працівників вищої школи до формування гармонійно розвиненої, соціально активної та національно свідомої особистості майбутнього юриста;

- нагальними соціальними потребами залучення до сфери правничої діяльності фахівців із високими моральними якостями і недооцінкою цих потреб у сучасній системі вищої юридичної освіти;

- об'єктивною необхідністю підвищення рівня моральної культури студентської молоді і відсутністю наукових розробок щодо організації морального виховання майбутніх юристів на підставі сучасних підходів до формування особистості.

Отже, актуальність порушеної проблеми, її недостатня теоретична та методична розробленість психолого-педагогічною наукою, а також наявність суперечностей, які негативно впливають на формування належного рівня моральної культури майбутніх юристів, зумовили обрання теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження є складовою наукової комплексної програми Хмельницького університету управління та права “Правові та управлінські засади розбудови української держави та забезпечення прав громадян”, науково-дослідної роботи юридичного факультету “Правові засади розбудови української держави та забезпечення прав громадян”, наукової комплексної програми Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії “Інновації у виховному процесі ВНЗ” (державний реєстраційний номер 0108U002347).

Тема дисертації затверджена вченою радою Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології Академії педагогічних наук України (протокол № 4 від 26 квітня 2005 р.).

Мета дослідження: на основі аналізу педагогічної теорії і практики підготовки фахівців у галузі права визначити й обґрунтувати педагогічні умови формування моральної культури майбутніх юристів.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження:**

1. З'ясувати зміст, сутність і структуру моральної культури майбутніх юристів та вивчити стан її сформованості.
2. Визначити критерії та показники рівнів сформованості моральної культури фахівців у галузі права.
3. На основі запроєктованої моделі обґрунтувати педагогічні умови процесу формування моральної культури майбутніх юристів.
4. Експериментально перевірити ефективність педагогічних умов процесу формування моральної культури студентів вищих навчальних закладів у галузі права.

Об'єкт дослідження: професійна підготовка майбутніх юристів.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів.

У процесі реалізації завдань дослідження використано **комплекс методів**, зокрема: *теоретичні* (ретроспективний і системно-структурний аналіз, синтез, порівняння, моделювання, узагальнення) – для вивчення філософських, педагогічних, психологічних та юридичних джерел, визначення сутності та структури моральної культури юриста; *емпіричні* (анкетування, тестування, бесіди, самооцінювання) – для визначення рівнів сформованості моральної культури; *експериментальні* (констатувальний та формувальний експерименти, лонгітюдний метод) – для перевірки розробленої моделі та ефективності педагогічних умов формування моральної культури; *методи математичної статистики* (порівняльні методи, кількісний та якісний аналіз, методи графічного зображення результатів) – для опрацювання отриманих даних і встановлення кількісних залежностей між досліджуваними явищами та процесами.

Наукова новизна. У дисертації *вперше*

– визначено та експериментально перевірено педагогічні умови ефективного формування моральної культури майбутніх юристів (реалізація сучасних освітніх технологій; удосконалення соціально-педагогічної складової змісту навчання; інтенсифікація виховної функції науково-педагогічних працівників, кураторів, наставників студентських груп; посилення впливу студентських колективів та їх самоврядних структур щодо залучення молоді до інтелектуально-пізнавальної, культурно-просвітницької та громадської діяльності);

– розроблено та науково обґрунтовано модель процесу формування моральної культури майбутніх юристів, яка відображає взаємозв'язок мети, педагогічних умов, основних факторів формування особистості, оптимальних інноваційних методів, прийомів і засобів.

У дослідженні *уточнено* критерії сформованості моральної культури майбутніх юристів (когнітивний, оцінно-емоційний та операційно-діяльнісний) і показники її рівнів (низький, середній, високий).

Набули подальшого розвитку положення щодо методичного забезпечення процесу формування моральної культури (оволодіння етичними знаннями, використання у навчально-виховному процесі інноваційних форм і методів, виховного соціокультурного середовища).

Практичне значення дослідження. Висновки та основні положення дисертації використано під час створення навчальних і робочих програм, зокрема, спецкурсу “Етика юриста”, у підготовці лекційного матеріалу з курсів “Юридична деонтологія”, “Етика юриста”; у науково-методичному посібнику “Формування моральної культури майбутніх юристів у процесі професійної підготовки”, в якому розроблено рекомендації для науково-педагогічних працівників із виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів у галузі права.

Практичне значення дисертації полягає також у тому, що визначені педагогічні умови та запропонована модель дають змогу оптимізувати виховний процес, посилити вплив соціально-педагогічної складової змісту підготовки шляхом її етичної наповненості, ефективно використовувати сучасні освітні технології, виховне соціокультурне середовище в процесі формування моральної культури майбутніх юристів, активізувати студентські самоврядні структури щодо залучення студентів до різних видів діяльності.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Хмельницького університету управління та права (довідка № 1016/10 від 19.09.2010 р.), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 92 від 20.02.2008 р.), Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького (довідка № 28/7 від 15.02.2008 р.), Кам’янець-Подільського національного університету (довідка № 8 від 19.02.2008 р.), Хмельницького національного університету (довідка № 10/205 від 26.02.2008 р.), Національної академії Служби безпеки України (довідка № 29/18-4275 від 07.08.2008 р.), Київського університету туризму, економіки і права (довідка № 260-01-04/у від 05.09.2008 р.).

Апробація матеріалів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на *міжнародних* конференціях: “Державна регіональна політика України в умовах проведення адміністративної реформи” (Хмельницький, 2000), “Восьмі осінні юридичні читання” (Хмельницький, 2009); *всеукраїнських* конференціях: “Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти” (Хмельницький, 2003), “Розвиток правової освіти – необхідна умова побудови правової держави” (Харків, 2003), “Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти” (Кам’янець-Подільський – Хмельницький, 2003), “Актуальні проблеми підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особовим складом” (Хмельницький, 2004), “Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в

підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми” (Вінниця, 2004), „85 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії” (Хмельницький, 2006); щорічних звітних наукових конференціях і методологічних семінарах науково-педагогічних працівників Хмельницького університету управління та права та Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького; на засіданнях кафедр теорії та історії держави та права, філософії та політології Хмельницького університету управління та права впродовж 1998-2010 рр.

Публікації. Результати дослідження відображено у 16 авторських публікаціях. Із них 7 – у фахових виданнях, що належать до переліку ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, 17 додатків на 53 сторінках, списку використаних джерел (251 найменування). Ілюстративний матеріал подано у 14 таблицях, 6 графіках та діаграмах, 9 рисунках. Основний зміст дисертації викладено на 173 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження обраної проблеми; визначено мету, завдання, об’єкт і предмет дослідження; охарактеризовано використані методи дослідження; розкрито наукову новизну, практичне значення; відображено апробацію та застосування результатів дослідження.

У *першому розділі* дисертації – **“Теоретичні аспекти формування моральної культури юристів”** – проаналізовано стан розробленості проблеми формування моральної культури особистості у філософських, психолого-педагогічних та юридичних джерелах; розкрито сутність і структуру поняття “моральна культура особистості”; висвітлено наукові підходи, з’ясовано особливості та зміст формування моральної культури майбутніх юристів у контексті професійної підготовки в сучасних умовах; розкрито критерії та рівні її сформованості.

Теоретичними засадами формування моральної культури як інтегральної єдності моралі і культури є положення та висновки щодо таких категорій і понять, як “етика”, “мораль”, “моральність” (С. Анісімов, А. Гусейнов, І. Зеленкова, В. Лозовой, В. Малахов, О. Некрасов), “культура” (Д. Майєрс, С. Мамонтов, В. Розін, О. Семашко, О. Якуба).

Зважаючи на масштабність і багатофункціональність поняття “моральна культура”, вчені порізного його трактують (Г. Васянович, К. Байша, Л. Бурдейна, І. Грязнов, В. Діуліна, В. Костів, С. Крук, В. Лозовой, О. Скакун, В. Сухомлинський). На їх думку, моральна культура особистості – це наслідок морального розвитку людини, що характеризується рівнем засвоєння моральних цінностей, причетністю до їх створення, збереження та реалізації в практичній діяльності. У наукових джерелах зазначається, що формування високоморальної особистості відбувається в процесі соціалізації (В. Болгаріна, О. Галус, А. Мудрик, В. Семиченко, Т. Шибутані, І. Шоробура),

виховання (І. Бех, О. Богданова, І. Зязюн, О. Кононова, В. Лозова, Н. Ничкало, С. Смирнов, Г. Троцько, М. Фіцула, Л. Хоружа), самовиховання (С. Вітвицька, В. Лозовой, В. Сухомлинський, М. Ценко, М. Чобітько), різних видів діяльності (К. Абульханова, А. Макаренко, Р. Немов, С. Рубінштейн, Ю. Чуфаровський, С. Сластьонін, К. Ушинський, Г. Яворська), спілкування (І. Бех, Л. Буєва, Н. Вознюк, В. Лавриненко, О. Максимович, Ю. Палеха, В. Шевчук).

Як свідчать наукові джерела, провідну роль у формуванні особистості, зокрема її моральної культури, відіграють соціальне середовище, культурологічні фактори та сукупність їх впливів. При цьому необхідно враховувати також соціально-психологічні особливості студентів.

Досліджено специфіку юридичної діяльності, визначено особливості професії та вимоги до особистості юриста, його психофізіологічних, моральних, ділових та інших якостей. Проаналізовано *особливості формування моральної культури майбутніх юристів* у контексті професійної підготовки в сучасних умовах. З урахуванням поглядів учених (І. Бенедик, Г. Буряк, В. Лозовой, О. Скакун, С. Сливка та ін.) і на основі власних досліджень запропоновано визначення поняття “*моральна культура юриста*” як рівня сприйняття культури суспільства та наслідку морального розвитку особистості, її свідомості (почуттів, емоцій, мотивів, ціннісних орієнтацій, потреб); сукупності стійких знань про моральні цінності, правила, норми, принципи та ідеали; міри сформованості суспільно значущих моральних якостей, навичок, умінь моральної поведінки та їх вияву в процесі здійснення правником професійних повноважень і в позаслужбовий час.

У структурі моральної культури юриста виділено її основні елементи: моральну свідомість (етичне мислення і моральні почуття), моральну поведінку та діяльність, моральні відносини і культуру спілкування. Визначено моральні якості, які суттєво впливають на професійну діяльність та поведінку юриста (забезпечують громадянську спрямованість і зміст соціальних цінностей особистості та спрямовані на досягнення поставлених цілей, допомагають контролювати і гальмувати негативні процеси в поведінці, сприяють досягненню мети та самовдосконаленню).

Особливу увагу в дослідженні приділено прикладній і професійній етиці, зокрема етиці юриста. Це вид професійної етики, що вивчає роль і значення моральних принципів і норм, особливості їхньої реалізації у сфері юридичної діяльності, моральний потенціал професії та особистості юриста, його моральні якості і рівень загальної культури.

Визначено, що моральна культура юриста є результатом цілеспрямованих (виховних) і стихійних впливів соціокультурного середовища, особистісно орієнтованого виховання, яке будується на суб’єкт-суб’єктній основі (відносинах рівності, партнерства, взаємодії та взаємоповаги), діалогічного типу спілкування.

З’ясовано критерії (когнітивний, оцінно-емоційний та операційно-діяльнісний), рівні сформованості моральної культури (низький, середній, високий) та визначено їх показники: ступінь володіння етичними знаннями та оцінка моральних норм і принципів як гуманних та

суспільно-необхідних у процесі здійснення юридичної діяльності; наявність моральних якостей; соціальна значущість мотивів поведінки та усвідомлення необхідності моральної культури; відповідність моральних вчинків проголошеним цінностям; уміння діяти в ситуаціях морального вибору під час виконання службових повноважень; прагнення майбутніх юристів до морального саморозвитку, самовиховання і самовдосконалення.

У другому розділі дисертації – **“Педагогічне проектування процесу формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів”** – запроєктовано і науково обґрунтовано модель процесу формування моральної культури майбутніх юристів; з урахуванням результатів констатувального експерименту визначено оптимальні педагогічні умови досліджуваного процесу.

На етапі констатувального експерименту визначалися напрями реформування змісту і технологій професійної підготовки, розвитку демократичних засад у роботі ВНЗ. Так, серед проблем демократизації найбільш актуальними є розширення прав ВНЗ у формуванні змісту навчання (навчальних програм, планів, навчальних курсів, структури навчальних дисциплін), визначення форм і методів навчання, матеріальне стимулювання кращої роботи викладачів, зокрема активних суб'єктів виховної діяльності, участь студентських самоврядних структур у роботі щодо всебічного розвитку особистості кожного студента.

Визначено мотиви навчання та отримання вищої юридичної освіти. Ранжування мотивів свідчить, що найбільш важливим із них є можливість отримати в процесі навчання основу для подальшого професійного розвитку. Для 18% студентів особистісною мотивацією отримання освіти є бажання творити добро. Встановлено, що суб'єкти виховної роботи недостатньо використовують можливості навчально-виховної діяльності у формуванні моральної культури студентів. Більше половини молодих викладачів не володіють методикою формування моральної культури. Лише третина респондентів мають можливість займатися виховною роботою у позааудиторний час. Студенти не завжди вміють розпорядитися вільним часом для самовиховання та самовдосконалення.

Відсутній механізм оновлення змісту юридичної освіти. У навчальних планах немає дисциплін, що безпосередньо спрямовані на формування моральної культури майбутніх юристів. Як свідчать результати дослідження, програмами фундаментальних та професійно орієнтованих дисциплін рідко передбачається розгляд моральних проблем, які можуть виникати в процесі юридичної діяльності. Навчальні програми методологічних дисциплін “Етика” та “Естетика”, які активно впливають на формування особистісних утворень, професійно не зорієнтовані.

Відповідно до результатів констатувального експерименту (із 126 студентів I курсу низький рівень сформованості моральної культури був діагностований у 22%, середній – 38%, а високий – 40% проанкетованих) педагогічне проектування використано для створення та обґрунтування

моделі процесу формування моральної культури майбутніх юристів. Побудова моделі дала змогу зробити дослідження більш наочним і предметним, вивчати цей процес не тільки цілісно, а й проаналізувати окремі елементи педагогічного утворення, розглядати їх у взаємозв'язку та взаємозумовленості.

Розроблена *модель процесу формування моральної культури майбутніх юристів* (див. рис. 1) містить такі основні компоненти: мету; педагогічні умови; основні фактори формування, зокрема виховне соціокультурне середовище та моральне виховання; напрями, форми та інноваційні методи, прийоми, засоби; підсистему контролю; критерії та рівні сформованості моральної культури.

Усі складові моделі відображають змістову сторону єдиного виховного процесу. Мета, завдання, реальний стан справ і потреби формування моральної культури в конкретній ситуації визначають певний зміст кожного компонента моделі.

Дієвість методів, прийомів і засобів, передбачених моделлю, залежить від використання оптимальних форм позааудиторної виховної роботи, які тісно пов'язані з ними, реалізуються в єдності. Виділено найбільш ефективні засоби: надбання національної культури (звичаї, обряди, пісні, легенди, повір'я, традиції); надбання образотворчого, театрального, музичного та кіномистецтва; друковані та електронні засоби (література, телебачення, радіо, мережа Інтернет, аудіо- та відеозаписи). Відповідно до видів діяльності (навчально-пізнавальна, правнича, культурно-просвітницька, правоохоронна, правопросвітницька, інтелектуально-пізнавальна, науково-дослідна, оздоровчо-спортивна, громадська та трудова) структуровано форми позааудиторної виховної роботи і визначено конкретні заходи.

Встановлено, що формування моральної культури студентів можливе за оптимальних педагогічних умов: пошуку та реалізації в навчально-виховній роботі сучасних освітніх технологій; подальшого удосконалення соціально-педагогічної складової змісту навчання, етичного наповнення навчальних дисциплін та застосування "Юридичної клініки", яка створена для надання безкоштовно правової допомоги малозабезпеченим верствам населення і є ефективною формою практичної підготовки студентів; інтенсифікації виховної функції науково-педагогічних працівників, кураторів і наставників; посилення впливу студентських колективів та їх самоврядних структур щодо залучення студентів до участі в інтелектуально-пізнавальній, культурно-просвітницькій та громадській діяльності.

Використання освітніх технологій сприяє формуванню в майбутніх юристів міцних теоретичних знань, практичних умінь і навичок, посилює позитивну мотивацію до навчання, впливає на розвиток інтелекту, засвоєння основних принципів і норм моралі, правил службового етикету. Розв'язання ситуацій морального вибору в процесі семінарських і практичних занять забезпечує усвідомлення етичної суті професії юриста.

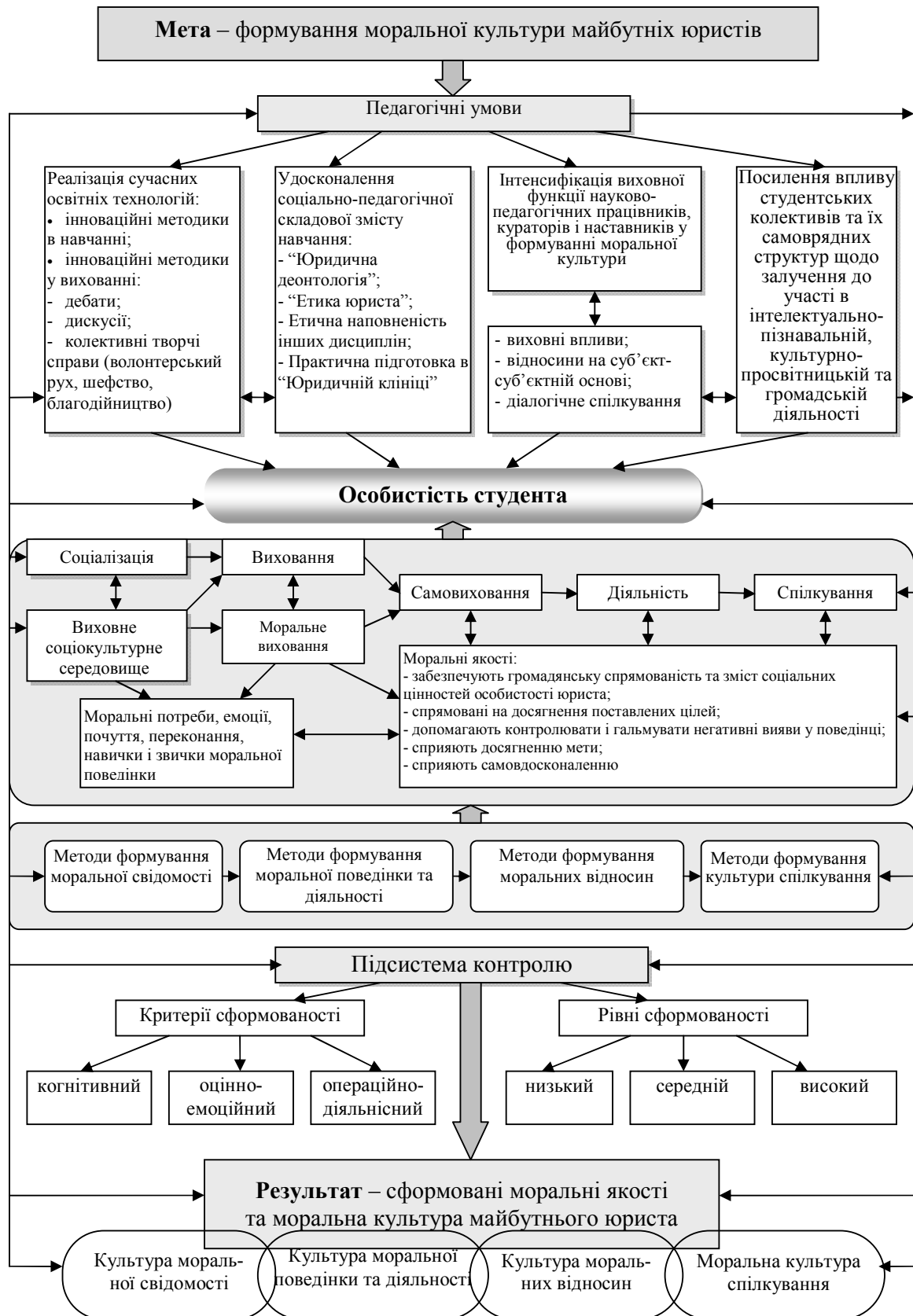

Рис.1. Модель процесу формування моральної культури майбутніх юристів

Позитивно зарекомендували себе дебати, дискусії, колективні творчі справи (волонтерський рух, шефство, благодійництво), культурно-освітні програми морального спрямування (надання безкоштовної правової допомоги, проведення правової просвіти, організація правових загонів і правових дружин).

Встановлено, що в сучасних умовах зростає роль соціально-педагогічної складової змісту навчання. Активно впливає на розвиток моральної культури, світогляду та ціннісних орієнтацій студентів виховний потенціал дисциплін соціогуманітарного циклу. Зроблено висновок, що формуванню ціннісного уявлення про роль і значення моралі й моральності в процесі професійної діяльності та в позаслужбовий час сприятимуть: упровадження нового спецкурсу “Етика юриста”, збільшення кількості навчальних годин, виділених на вивчення проблем формування моральної культури з навчальної дисципліни “Юридична деонтологія”, наповнення етичним змістом (через встановлений ліміт часу) соціально-економічних, фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін, використання міжпредметних зв'язків та інтегрованих курсів, запровадження практичної підготовки в “Юридичній клініці”.

У процесі дослідження встановлено, що рівень загальної культури і моральної вихованості студентів залежить від організації їхнього позааудиторного життя, ефективності використання можливостей виховного соціокультурного середовища, створення оптимальних умов для задоволення індивідуальних потреб майбутніх юристів. Такий підхід забезпечує пошук та застосування різних форм цілеспрямованого та опосередкованого впливу на студентів, формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективах, атмосфери толерантності, доброзичливості, взаємоповаги та відповідальності. Доведено, що вагомий результат у виховній роботі залежить від чітко визначеної мети кожного запланованого заходу, його виховної доцільності та педагогічної спрямованості.

Обґрунтовано, що студентський колектив як соціальне середовище формування моральної культури виконує також виховну функцію, сприяє реалізації особистісних інтересів, уподобань, нахилів, захоплень. Органи студентського самоврядування разом із іншими суб'єктами виховної роботи залучають майбутніх юристів на добровільних засадах до різних видів діяльності: інтелектуально-пізнавальної, науково-дослідної, культурно-просвітницької, трудової, громадської та інших; сприяють створенню необхідних умов для відпочинку студентів; захисту їх прав, свобод та інтересів; організації роботи молодіжних об'єднань, гуртів, клубів за інтересами, спортивних та оздоровчих секцій, КВК-руху.

У третьому розділі дисертації – “Експериментальне дослідження з удосконалення процесу формування моральної культури у професійній підготовці майбутніх юристів” розкрито логіку й методіку організації дослідження; подано результати експериментальної перевірки педагогічних умов процесу формування моральної культури.

Експериментальна система формування моральної культури ґрунтується на результатах аналізу теоретичних матеріалів та виявлених підходах щодо порушеної проблеми дослідження; наукових і специфічних принципах та особливостях формування цього утворення на сучасному етапі; запроектованій моделі та педагогічних умовах формування моральної культури. В експерименті впродовж п'яти років брали участь чотири навчальні групи. До замірів якісних показників на початку експерименту, в процесі та після його завершення залучено 302 студенти 1, 3 і 5 курсів юридичного факультету, зокрема з експериментальних груп – 153 майбутніх правників, а з контрольних – 149. В експериментальних групах дослідження проводилося згідно з розробленою програмою експериментально-дослідної роботи, а контрольні групи навчалися за традиційною програмою. Всього педагогічним експериментом було охоплено 521 студент, 14 слухачів магістратури та 70 науково-педагогічних працівників.

У процесі формувального експерименту вирішення визначених завдань відбувалося впродовж всього п'ятирічного періоду навчання (I-V курси). Це дало змогу студентам забезпечити тривале і безперервне накопичення досвіду моральної поведінки та моральної діяльності. Багаторазове здійснення позитивних вчинків сприяло якісним змінам у розвитку майбутніх юристів, вихованню професійно необхідних моральних якостей. Стимулювали формування моральної свідомості, її емоційно-вольової сфери та інших аспектів моральної культури цілеспрямований вплив на особистість студента викладача, колективу і виховного соціокультурного середовища, суб'єкт-суб'єктні взаємовідносини під час здійснення різних видів діяльності.

Зважаючи на важливу роль соціально-педагогічної складової змісту навчання, впроваджено спецкурс “Етика юриста”. Його ефективність досягалася завдяки вирішенню когнітивного, оцінно-емоційного та операційно-діяльнісного блоків завдань; використанням проблемних лекцій; проведенням семінарських занять із застосуванням методик активізації діяльності студентів (“Сократів метод”, “мозковий штурм”, метод конкретних ситуацій); розв'язанням на практичних заняттях ситуацій морального вибору за конкретно запропонованих умов.

У процесі формувального експерименту використовувалися й інші форми і методи активізації навчально-виховного процесу: дискусії (диспути), дебати, круглі столи, різні види ігор, тренінги – судові засідання, ділова (рольова) гра морального спрямування, навчально-ділова гра, різноманітні тести. Це дало змогу ефективно впливати на процес формування моральної культури; через власну совість оцінити рівень сформованості самосвідомості, ступінь та характер впливу емоційно-чуттєвих чинників на творче вирішення студентом навчальних завдань та стійке несприйняття ним аморальної альтернативи поведінки в будь-якій ситуації.

Етична наповненість змісту філософських, психологічних, педагогічних, фундаментальних, професійно орієнтованих дисциплін відповідно до методичних рекомендацій дала можливість

майбутнім юристам усвідомити моральні цінності юридичної професії, відпрацювати вміння та навички діяти у процесі здійснення професійних повноважень, дотримуючись чинного законодавства, деонтологічних аспектів та на основі етичних категорій: добра, справедливості, істинності, честі та гідності, навчити мистецтву спілкування як з колегами, так і з особами, яким надаються правові послуги.

Доведено, що використання “Юридичної клініки” створило широкі можливості як для практичної підготовки студентів, так і для формування їх моральної культури. Спільна робота та взаємодія з викладачами щодо надання на добровільній основі безкоштовної правової допомоги вразливим верствам населення сприяли перетворенню особистості майбутнього юриста на активного суб’єкта правничої діяльності, трансформації його моральних цінностей і переконань у конкретні дії та філантропічні вчинки.

Формування світогляду особистості студентів, їх ціннісних орієнтацій, реалізація творчого потенціалу та посилення прагнення до самовдосконалення забезпечували: дебати, диспути (дискусії), творча взаємодія викладачів та майбутніх юристів під час проведення масових заходів культурно-просвітницького спрямування, наповнення змісту роботи клубів і творчих об’єднань (“Арт-студія”, “Оберіг”, “Діалог”, “Формат-С”) проблематикою національного, громадянського та морального виховання, бесіди (групові або індивідуальні), діалогічний спосіб спілкування.

Безперервне спостереження за процесом формування моральної культури дало можливість отримувати дані щодо динаміки розвитку цього утворення та окремих його складових (на початку, у процесі та в кінці експерименту). Діагностичні методики, які використовувалися на всіх етапах експерименту, узгоджувалися із визначеними критеріями, рівнями та показниками сформованості моральної культури. Досліджено розвиненість професійно необхідних моральних якостей, сформованість окремих аспектів та ознак моральної культури, практичних навичок і умінь, набутих в умовах діяльності “Юридичної клініки”.

Результати експериментальної роботи підтвердили ефективність визначених педагогічних умов та розробленої концептуальної моделі процесу формування моральної культури. Отримані результати (табл. 1) свідчать про позитивні зміни як у розвитку структурних компонентів, так і моральної культури майбутніх юристів в цілому. Знайшла підтвердження думка про те, що сформованість моральної культури залежить від етичної наповненості соціально-педагогічної складової змісту навчання, застосування сучасних освітніх технологій, діалогічного спілкування та гуманізації відносин у стосунках “викладач – студент”, ролі студентського самоврядування, створеного виховного соціокультурного середовища та часу перебування у ньому.

Так, збільшилася кількість студентів із високим рівнем сформованості моральної культури і зменшилась їх кількість із низьким і середнім рівнями. За підсумками формувального експерименту встановлено, що 2% студентів експериментальних груп мали низький рівень

сформованості моральної культури, середній – 29% і високий – 69%. Водночас у контрольних групах ці рівні становили (відповідно): низький – 4%, середній – 36% і високий – 60%.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз рівнів сформованості моральної культури в майбутніх юристів

Рівні сформованості моральної культури	Кількість учасників експерименту – 302 студенти											
	1 курс – 102 студенти <i>до експерименту</i>				3 курс – 98 студентів <i>у процесі експерименту</i>				5 курс – 102 студенти <i>після експерименту</i>			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	51 студент	51 студент	50 студентів	48 студентів	52 студенти	50 студентів	п	%	п	%	п	%
Низький	11	22	10	20	6	12	7	15	1	2	2	4
Середній	18	35	19	37	19	38	16	33	15	29	18	36
Високий	22	43	22	43	25	50	25	52	36	69	30	60
Усього	51		51		50		48		52		50	

Подальшому вирішенню актуальних завдань формування моральної культури майбутніх юристів будуть сприяти такі напрями діяльності: формування моральної культури як чинник успішної адаптації студентів до майбутньої юридичної професії; діагностування і методичний супровід особливостей суб'єкт-суб'єктних взаємостосунків викладачів, кураторів, наставників із студентами з метою ефективного формування та розвитку моральних якостей останніх; упровадження психодіагностичних методик дослідження процесу формування моральної культури.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Складні соціально-економічні перетворення, які супроводжуються рецидивами хабарництва й корупції, кругової поруки і корисливості у владних структурах і правоохоронних органах вимагають максимального посилення морального розвитку особистості. Водночас розбудова демократичної і правової української держави, забезпечення реального захисту прав і свобод людини та громадянина зумовлюють зміну вимог до фахівців у галузі права. У цих умовах зростає роль їх професіоналізму і, зокрема, моральної культури.

1. Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних учених дає змогу характеризувати моральну культуру як важливий елемент соціально-історичного розвитку суспільства, який відображає внутрішню і зовнішню культуру юриста та активно впливає на формування його соціально-ділових якостей. Це поняття трактується як інтегральна, нерозривна єдність двох суспільних явищ: культури і моралі. Моральна культура юриста – це рівень сприйняття культури суспільства та наслідок морального розвитку особистості, її свідомості (почуттів, емоцій, уявлень, потреб, мотивів, ціннісних орієнтацій); сукупність стійких знань про моральні цінності, принципи,

правила, норми та ідеали; міра сформованості суспільно значущих моральних якостей, навичок та умінь моральної поведінки, їх вияву в процесі здійснення правником професійних повноважень та в позаслужбовий час. Зокрема, виділено структурні елементи: моральна свідомість; моральні відносини; моральна поведінка і моральна діяльність, культура спілкування, а також професійно необхідні моральні якості.

З урахуванням виокремленої сукупності рис та особливостей юридичної професії визначено систему функціонально пов'язаних критеріїв (когнітивний, оцінно-емоційний та операційно-діяльнісний), рівні сформованості моральної культури (низький, середній і високий) та показники кожного з цих рівнів.

2. Установлено, що в умовах гуманізації існує потреба в перебудові змісту та методів юридичної освіти, пошуку якісно нових підходів (суб'єкт-суб'єктні відносини, діалогічне спілкування) до формування моральної культури в процесі соціалізації, виховання, самовиховання, різних видів діяльності та спілкування. Водночас питання формування моральної культури не відображене у спеціальних педагогічних дослідженнях. Залишається невирішеним завдання щодо посилення ролі культуротвірної та культуроформувальної функції освіти у вихованні студентів. Вивчення досвіду роботи Хмельницького університету управління та права, інших вищих навчальних закладів свідчить, що в організації етичної освіти домінують просвітницькі форми. Недостатнім є рівень методичної підготовки викладачів. У результаті констатувального експерименту встановлено, що кожний п'ятий студент першого курсу мав низький рівень сформованості моральної культури і лише 40% – високий.

3. Процес формування моральної культури відображений у моделі, основними компонентами якої є: мета; педагогічні умови; фактори формування; напрями, форми та інноваційні методи, прийоми, засоби; підсистема контролю; критерії та рівні сформованості моральної культури майбутніх юристів.

Компоненти запроектованої моделі взаємопов'язані між собою таким чином, що мета визначає зміст, який в свою чергу зумовлює вибір форм, методів, прийомів та засобів досліджуваного процесу; відповідно до них реалізована педагогічна діагностика сформованості моральної культури майбутніх юристів. Зазначені компоненти моделі впливають на досягнення результату, аналіз якого дає можливість визначати та коригувати цілі.

4. У процесі формувального експерименту встановлено, що подолання виявлених суперечностей та формування моральної культури є можливим за педагогічних умов: реалізації у навчально-виховному процесі сучасних освітніх технологій; удосконалення соціально-педагогічної складової змісту навчання шляхом етичного наповнення навчальних дисциплін, запровадження практичної підготовки в "Юридичній клініці"; інтенсифікації виховної функції науково-педагогічних працівників, кураторів, наставників студентських груп; посилення впливу

студентських колективів та їх самоврядних структур щодо залучення майбутніх юристів до участі в інтелектуально-пізнавальній, культурно-просвітницькій та громадській діяльності.

5. Формуванню моральної культури майбутніх юристів сприяло вивчення спецкурсу “Етика юриста” та розв’язання ситуацій морального вибору; впровадження активних форм проведення семінарсько-практичних занять (метод конкретних ситуацій, “Сократів метод”, “мозковий штурм”, дискусії, дебати); застосування діалогічного спілкування в системі “викладач – студент”; проведення тренінгів, рольових ігор, зокрема судових засідань. За результатами діяльності студентів в умовах “Юридичної клініки” (згідно з розробленими критеріями) визначено рівні сформованості їх моральних навичок та вмінь. Підтверджено перевагу експериментальної методики формування моральної культури над традиційною. Оцінка окремих складових моральної культури показала, що в експериментальних групах коефіцієнт розвитку самосвідомості (знання, емоційно-вольова сфера, почуття) зріс із середнього – 0,58 (1 курс) до високого – 0,68 (5 курс). Цьому сприяло також здійснення системи заходів етичного спрямування, різноманітних форм культурно- та спортивно-масової роботи.

6. Відбулися зміни у формуванні професійних якостей майбутніх юристів, зміцненні етичних засад. Досліджено сформованість моральних якостей (чесність, справедливість, принциповість, відповідальність, добродійність, довірливість, чуйність, співчуття, терпимість, правдивість). Якщо в експериментальних групах 1 курсу студенти з низьким рівнем розвиненості цих якостей становили 18 %, а з високим – 31 %, то на 5 курсі, на завершненні формувального експерименту, ці показники становили 8 % і 40 % відповідно. Відстежено бажання більшості студентів реалізовувати вимоги юридичної етики впродовж навчання та у позааудиторний час. Зроблено висновок, що успішне формування моральної культури можливе на основі застосування визначеного комплексу педагогічних умов, єдності та цілісності всіх компонентів запроектованої моделі.

7. Вивчення процесу морального виховання майбутніх юристів лонгitudним методом упродовж п’яти років навчання дало змогу отримати статистичні дані, які дають підставу стверджувати, що визначені завдання дослідження реалізовано. Позитивна динаміка розвитку моральної культури студентів (високий рівень її сформованості в експериментальних групах зріс з 43% до 69%) підтвердила ефективність запроектованої моделі, дала можливість констатувати, що поставлену мету досягнуто.

Установлено, що на динаміку переходу від одного рівня сформованості моральної культури до іншого впливає часовий фактор, цілеспрямоване використання бюджету вільного часу, якісні перетворення в змісті всіх структурних складових моральної культури (свідомості, культурі поведінки, моральних якостях), упевненість майбутнього юриста в необхідності знання норм і принципів моралі, навичок та вмінь їх застосування у процесі практичної діяльності.

Подальшими напрямками дослідження є: здійснення порівняльно-наукового аналізу системи формування моральної культури юристів у країнах з різними правовими системами; формування моральної культури юристів-практиків з метою недопущення морально-професійної деформації та пошуку ефективних шляхів її подолання.

Основні положення дисертації викладено автором у публікаціях:

Монографії:

1. Денищик О. І. Професійно-кваліфікаційні характеристики державних службовців / О. І. Денищик // Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування : [моногр.] / кол. авт. ; за заг. ред. О. Ю. Оболенського. – Гл. 9. – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 248–276.

Науково-методичні посібники:

2. Денищик О. І. Формування моральної культури майбутніх юристів у процесі професійної підготовки : наук.-метод. посіб. / О. І. Денищик ; за ред. О. М. Галуса. – Хмельницький : Хмельницька гум.-пед. акад., 2010. – 159 с.

3. Денищик О. І. Функціональні обов'язки та вимоги до професійно-кваліфікаційних характеристик посадових осіб місцевого самоврядування / О. І. Денищик // Основи місцевого самоврядування : наук.-метод. посіб. / за заг. ред. В. М. Олуйка. – Хмельницький : Центр. підгот. та підвищ. кваліф., 2008. – С. 164–178.

Статті у виданнях, затверджених ВАК України:

4. Денищик О. І. Експериментальне дослідження моделі формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів / О. І. Денищик // Зб. наук. праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – Хмельницький : НАДПСУ, 2007. – Вип. 41. – С. 99–104.

5. Денищик О. І. Організаційно-педагогічні умови реалізації моделі формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів / О. І. Денищик // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – Житомир : ЖДУ, 2008. – Вип. 41. – С. 52–55.

6. Денищик О. І. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх юристів / О. І. Денищик // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць. – Хмельницький : ХГПА, 2008. – Вип. 3. – С. 85–88.

7. Денищик О. І. Роль науково-педагогічних працівників вищої школи у формуванні моральної культури майбутніх юристів : теоретичні та практичні аспекти / О. І. Денищик // Зб. наук. праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – Хмельницький : НАДПСУ, 2005. – Вип. 33, ч. II. – С. 47–50.

8. Денищик О. І. Роль соціально-педагогічної складової у формуванні моральної культури майбутніх юристів / О. І. Денищик // Зб. наук. праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – Хмельницький : НАДПСУ, 2004. – Вип. 30, ч. II (Спец. випуск). – С. 83–86.

9. Денищик О. І. Студентське самоврядування – важлива педагогічна умова формування моральної культури майбутніх фахівців у галузі права / О. І. Денищик // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць. – Хмельницький : ХГПА, 2008. – Вип. 4. – С. 56–62.

10. Денищик О. І. Сучасні педагогічні технології формування моральної культури майбутніх юристів / О. І. Денищик // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць / редкол. : І. А. Зязюн (гол.) та ін. – Київ–Вінниця : ДОВ Вінниця, 2004. – Вип. 5. – С. 465–471.

Статті у наукових і науково-методичних виданнях, збірниках наукових праць і матеріалів науково-практичних конференцій

11. Денищик О. І. Місце християнської моралі в етиці юриста / О. І. Денищик // Державно-церковні відносини в Україні : регіональні аспекти : наук. зб. / за заг. ред. В. М. Олуйка, А. М. Колодного. – Хмельницький : ХІРУП, 2003. – С. 77–80.

12. Денищик О. І. Мораль як суспільно необхідна якість / О. І. Денищик // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 3. – С. 162–168.

13. Денищик О. І. Особливості реалізації Національної програми правової освіти населення в роботі із студентською молоддю. З досвіду Хмельницького інституту регіонального управління та права / О. І. Денищик // Організація та здійснення правоосвітньої діяльності в сучасних умовах : матеріали обл. наук.-практ. конф. – Хмельницький : Обл. управл. юстиції, 2003. – С. 13–16.

14. Денищик О. І. Теоретико-методологічні та практичні аспекти формування моральної культури майбутніх юристів / О. І. Денищик : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф. [“Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти”], 4-5 груд. 2003 р. – Київ–Хмельницький–Кам’янець–Подільський : Кам.-Под. держ. ун-т, 2004. – С. 6–10.

15. Денищик О. І. Управлінська культура державних службовців (деонтологічний аспект) / О. І. Денищик // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2 (6). – С. 186–192.

16. Денищик О. І. Формування професійної свідомості державних службовців / О. І. Денищик // Вісник Української академії державного управління. – 2001. – № 2. – С. 342–348.

АНОТАЦІЇ

Денищик О. І. Формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2010.

У дисертації досліджено проблему формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів. Проаналізовано стан досліджуваної проблеми у філософських, педагогічних, психологічних і юридичних джерелах, визначено особливості формування моральної культури майбутніх юристів у сучасних умовах, уточнено базові поняття дослідження. Розроблено, теоретично обґрунтовано і експериментально перевірено педагогічні умови та модель формування моральної культури майбутніх юристів, визначено критерії та рівні сформованості моральної культури. За результатами дослідження підготовлено науково-методичний посібник щодо підвищення ефективності формування моральної культури майбутніх юристів.

Ключові слова: культура, моральна культура майбутніх юристів, професійна етика юриста, формування моральної культури, педагогічні умови.

Денищик А. И. Формирование нравственной культуры как составляющей профессиональной подготовки будущих юристов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка. – Тернополь, 2010.

В диссертации исследуется проблема формирования нравственной культуры как составляющей профессиональной подготовки будущих юристов. Проанализировано состояние исследуемой проблемы в философских, педагогических, психологических и юридических источниках, определены особенности формирования нравственной культуры будущих юристов в современных условиях, уточнены базовые понятия исследования, разработаны, теоретически обоснованы и экспериментально проверены педагогические условия и модель формирования нравственной культуры будущих юристов, определены критерии и уровни сформированности нравственной культуры. По результатам исследования разработано научно-методическое пособие по формированию нравственной культуры будущих юристов.

Ключевые слова: культура, нравственная культура будущих юристов, профессиональная этика юриста, формирование нравственной культуры, педагогические условия.

Denyshchuk O. I. Formation of Moral Culture as a Component of Vocational Training of the Future Lawyers. – the Manuscript.

Thesis for the scientific degree of the Candidate of Pedagogical Sciences on Speciality 13.00.07. – Theory and Methods of Education. – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. – Ternopil, 2010.

The condition of the investigated problem in philosophic, pedagogical, psychological and legal sources is analysed in the dissertation, peculiarities of formation of moral culture of the future lawyers under the modern conditions are defined, base concepts of the research are specified. It is established that the moral culture of a lawyer is level of perception of culture of the society and the result of the personality's, its consciousness development; set of steady knowledge of moral values, principles, rules and norms of moral; measure of formation of socially-necessary moral qualities, skills and abilities of moral behaviour, their display in the course of realisation of professional powers and during off-duty time.

Structural elements of moral culture are defined: culture of moral consciousness, culture of moral relations, culture of moral behaviour and moral activity, moral culture of communication.

The model of the process of formation of moral culture of the future lawyers is developed and checked up experimentally. The basic components are allocated in it: the purpose; pedagogical conditions; formation factors (socialisation, education, self-education, activity, communication); directions, forms and system of innovative methods, ways, means; control subsystem; criteria and levels of formation of moral culture.

The components of the model were realized taking into account mental features of the students by observance of certain pedagogical conditions and means of influence on the personality of the student: studying of the special course "Ethics of the lawyer" and solving of situations of moral choice; introduction of active forms at practical lessons (discussions, debates etc.) during the special course "Legal deontology"; use of dialogue communication in the system "teacher – student"; drawing of students into the work of legal clinic „Civil Legal Reception" with the purpose of legal aid granting to needy levels of population; carrying out of role games, first of all, judicial sessions; realization of the system of actions of aesthetic direction (patronage, voluntary and legal groups), various forms of cultural and sports-for-mass work etc.).

It is established, that formation of moral culture is probably possible at observance of the following pedagogical conditions: realisation modern educational technologies in teaching and educational process; perfection of a socially-pedagogical component of the content of study by means of ethical filling of educational subjects, special course "Ethics of the Lawyer" studying, and realisation of practical preparation under the conditions of "Legal clinic"; intensification of educational function of scientific and pedagogical workers, curators and instructors of students groups; strengthening of influence of students collectives and their self-government institutions to the attraction to participation in intellectual-informative, cultural-educational and public work.

Application of psycho diagnostic techniques has allowed obtaining statistical data which give the basis to assert, that the tasks of the research are realized. Positive dynamics of the moral culture development has confirmed efficiency of projected system and has given the chance to ascertain acknowledgement of the hypothesis of research, the assigned task is reached.

By the results of the research the scientifically-methodical grant on formation of moral culture of the future lawyers is worked out.

Key words: culture, moral culture of the future lawyers, professional etiquette of the lawyer, formation of moral culture, pedagogical conditions.

Підписано до друку 23.12.2010 р. Формат 60x90/16
Папір друкарський. Друк RESO.
Ум. друк. арк. 0,9.
Наклад 100 примірників. Зам. №

Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2